

המליץ השחור

גדעון קויץ

כתב העת המליץ נכנס להיסטוריה של העיתונות העברית כביטאונה המובהק ועיתון הדגל של האינטליגנציה היהודית המשכילית והרדיקלית ברוסיה, וזכור במאבקי הסוערים נגד הריאקציה הדתית "השחורה". עם שמות כותבים כמו יל"ג,¹ מל"ל,² ואחרים לפני שהפך בגרסתו היומית לביטאון המרכזי של תנועת חיבת ציון ונתן במה ראשונה לאחד העם.³ אבל קרוב לסוף דרכו יצא לעורכו ליאון רבינוביץ' שם של מי שנתן ידו ל"שחורים" האדוקים, שהתקרב לחוגי ה"ריאקציה" – הימנית (על פי הגדרת הרדיקלים ה"שמאלנים") והדתית, שעבר "הדתה" וגייס, למורת רוחם של תומכיו הנאמנים, בניסיון להיות "מאוזן" ו"עממי", כותבים חרדיים או מהימין הדתי האנטי-ציוני כדי למשוך אליו את הקהל היהודי המסורתי. הדימוי הזה שדבק בו תרם, בסופו של דבר, לנפילתו של העיתון.

ב-8 בספטמבר 1893 מת המו"ל המייסד, אלכסנדר הלוי צדרבוים, אר"ז, "טייקון העיתונות" המודרני הראשון של העיתונות העברית.⁴ הוא ביקש בסוף ימיו להחזיר את העיתון לקצב הופעה שבועי, כי לדעתו היהודים הטרודים בעסקיהם במשך השבוע יסתפקו בו, אך נאלץ להיכנע למרד העיתונאים שלו כשפסקה הופעת המליץ ליומיים וחדש את צאתו לאור בעריכתו של גיסו, ד"ר אהרן יצחק גולדנבלום, שהיה שותפו מתחילת דרכו של העיתון.⁵ לאחר מותו החליטו היורשים למכור את העיתון והוא לא נדפס בין 12 בנובמבר עד 31 בדצמבר של אותה שנה (1893 לפי הלוח הגרגוריאני). סופרים ועיתונאים קרובים לחובבי ציון, ובראשם פעיל חובבי ציון יהושע סירקין, ביקשו להקים חברה של בעלי מניות בניסיון ראשון בעיתונות העברית להפוך את העיתון לקואופרטיב ול"עיתון של העיתונאים".⁶ פרטי התוכנית מובאים במכתב של משה לייב לילינבלום לעיתונאי מרדכי בן הלל, שבו כתב בין היתר: "המליץ יחדש מהלכו מיום 1 דעקאבר (דצמבר). ה' סירקין קנה את הזכות מידי היורשים במחיר קרוב לעשרת אלפים רובל, אשר על זה יקבץ שותפים ומחיר כל שטר שותפות – חמישים רובל. מובן כי השותפים יהיו חו"צ [חובבי ציון]... אומרים כי המליץ ישא פרי כארבעת אלפים רובל לשנה".⁷ התוכנית לא יצאה לפועל והעיתון עבר לרשותם של העיתונאי ליאון רבינוביץ' ("איש יהודי"),⁸ שכבר ערך אותו בעבר ושבתאי רפפורט כמנהלו, ששילמו עבורו עשרת אלפים רובל. הם פרסמו ב-1 בינואר 1894 מניפסט שכלל תוכנית מפורטת לחידוש העיתון ומגמתו תחת הכותרת "משפט המליץ בימים יבואו".⁹ הגיליון הראשון של העיתון המחודש הופיע שבועיים לאחר מכן.

ישראל חיים טביוב.
מקור: ויקיפדיה

יהודה לייב (לאון)
רבינוביץ'. צילום:
קונסטנטין אבא שפירא,
סנט פטרבורג, תרנ"ה.
אוספי הספרייה הלאומית.
מקור: ויקיפדיה

אחד העם (אשר צבי הירש
גינצברג). אוסף שבדרון,
אוספי הספרייה הלאומית.
מקור: ויקיפדיה

הידיעה על חידוש הוצאתו לאור של המליץ התקבלה בהתלהבות על ידי כותביו וקוראיו. ישראל חיים טביוב, מגדולי הפיליטוניסטים העבריים, כתב בגיליון הראשון של המליץ המחודש:

רבותי! איש־טבעי אנכי, איש אשר לא למד לכבוש את רגשותיו ולפרוש על פניו את מכבר הנימוס הקר בששוננו וביגוננו, לכן בשבתי עתה, אחרי הפסקה ארוכה, לשיח עמכם, קוראי היקרים, פה בירכתי המליץ, קשה לי להבליג על רגשי החרווה הממלאים את כל פנימיותי. קשה לי להתאפק מבלי לקרוא באוזנכם בקול רם: האח! הידד! יחי המליץ! ולו הייתם קרובים אלי קרבת־מקום כמו שאתם קרובים אלי קרבת־הרוח, כי אז לא בושתי ליפול על צוארכם לחבקכם ולנשקכם...¹⁰

שמחה הובעה גם על מינויו של רבינוביץ' כעורך, ככוח עולה בעיתונות העברית, נציג הדור הצעיר שירענן את העיתון ויעבירו אל קוראי הדור הבא מידי אר"ז הישיש. אחד העם כתב לרבינוביץ' בפתח "מכתבו הגלוי", בתשובה למניפסט של העורך החדש:

שמחתי, ידידי, בבשורתך הטובה כי עוד מעט ישוב המליץ לראות אור. שמחתי משנה שמחה בהודעתך, כי אתה תעמוד בראשו בתור עורך [...] עתה כמות העורך הזקן נפסק הקשר בין המליץ ההוא ובינינו, והדרת השיבה אשר סבכתהו סרה מעליו. מאת המליץ החדש יש לנו צדקה לדרוש הרבה יותר, ולא נאבה סלוח לו ככל אשר סלחנו לההולך לפניו. העורך החדש מוכרח על כן להיות קרוב לנו, בני־דורו, הרבה יותר בכל הפרטים: בהשכלתו, בטעמו בנימוסו בהלך רוחו, בסגנון לשונו, ובחשבי אותו, ידיד נכבד, לאיש כלבבנו, שכל דברים האלה בו, לא יפלא אפוא כי שמחתי בהגיע לידי הגליון הנדפס, שבו הודעתם לקוראי המליץ כי אתה תהיה עורכו מעתה.¹¹

אבל האם היה ליאון רבינוביץ' באמת "איש כלבבנו"? נחזור למניפסט של רבינוביץ', שבו כתב מילים שהדליקו אור אדום כרמזור השבחים והתקוות של אחד העם: "המליץ

אלכסנדר הלוי צרבוים,
1885. אוסף שבדרון,
אוספי הספרייה הלאומית,
תרומת קונסטנטין שפירא.
מקור: ויקיפדיה

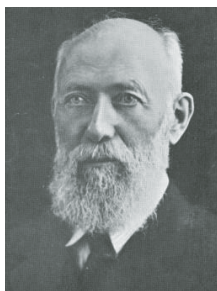
יהודה לייב גורדון.
אוסף רויד ב' קיידן,
אתר הארכיון הציוני.
מקור: ויקיפדיה

משה לייב ליליינבלום,
שנות השבעים של
המאה התשע-עשרה.
אוספי הספרייה הלאומית.
מקור: ויקיפדיה

יהיה מכ"ע לכל בית ישראל, בו תתבררנה דעות כל מפלגות ארצנו וחפצן. המליץ יהיה למליץ בינותן להרבות שלום בישראל". הוא יפנה אל "המשמיעי דבר אחד בסגנונים שונים, החושבים איש את אחיו למתנגדים גדולים, רק באשר איש לא ישמע שפת רעהו"; "בשביל הזהב נלך בלי לנטות ימין ושמאל", הבטיח רבינוביץ'. עם זאת סיפר כי "גאוני הדור חכמיו וסופריו מחזקים את ידיו ודורשים את טובת המליץ, ובישר כי "המליץ יפיץ אור ודעת" וכך "ימצאו בו הקוראים מאמרים מדע ברוח היהדות", והוא ישתדל "לתת לקוראיו מושג נכון מכל חדשה בחכמה אשר על פיה נבין דברי תורתנו הקדושה. המליץ יפיץ אור על העבר, להבין כי גם העבר הקרוב לנו פעל הרבה מאד לחזק את האמונה, להגדיל כבוד התורה, להרבות בזה כחות האומה"¹². לכן, אחרי הפתיחה האופטימית של מכתבו מסייג אחד העם את דבריו ואמר: "אך זאת אולי יפלא בעיניך, אם אומר לך כי בדבריך אלה לא מצאתי את כל אשר בקשתי, ותחת זה מצאתי את אשר לא בקשתי". הוא ציטט מדברי רבינוביץ' והציג שאלות שנועדו להצביע על הסתירות הפנימיות שבהן, המוכיחות כי קשה מאוד יהיה לבחור בשביל הזהב בין המפלגות, כי ההבדל איננו מסתכם בסגנון, אלא גם בדעות. למשל:

כל הדברים האלה המזכירים לנו את התורה והפילוסופיה, או "תעודה בישראל", למה הם באים? האמנם חיים אנו עוד פעם בזמן שאין היהודי רשאי לעסוק בחכמות חיצוניות אלא בשביל למצוא בהם חיזוק לדברי תורה? היסטוריא כללית ברוח היהדות כבר יש לנו והאמנם עלה הנסיון הזה יפה כל כך, עד שתאמר "לתקן" גם את יתר המדעים ברוח היהדות? [...] אבל מה שאחפוף לדעת הוא זה: יש בקרבנו מפלגה אחת החושבת כי כבר עברו לספרותנו ימי שעשועיה, ותחת "מאמרי מדע ברוח היהדות" נחוצים לה הרבה יותר מאמרים על היהדות ברוח מדעית. היש מקום בהמליץ לבריור הדעה הזאת?¹³

זלמן אפשטיין.
מקור: ויקיפדיה

יהושע סירקין, 1912.
אוסף רפאלי (צנציפר),
בתוך ספר הרצל ברגר,
תל אביב: דבר, תשכ"ו.
מקור: ויקיפדיה

אלחנן לייב לוינסקי. אוסף
שבררון, אוספי הספרייה
הלאומית. מקור: ויקיפדיה

לסיכום ביטא חשש מכניעה, הליכה לקנוסה, להקצנה הדתית, בנוסח העיתון האורתודוקסי הלבנון.¹⁴ "ירא אני כי ימצאו רבים אשר 'שביל הזהב' הזה, לפי סימניו שמסרת לנו יהא נחשב בעיניהם כאילו מוליך הוא ישר לקנוסא והיה לו כ'לבנון'".¹⁵

רבינוביץ' כתב "תשובה לאחד העם" וניסה לענות לטיעונו באורח "מדעי". למשל: "קוים המתרחקים זה מזה בין דעות בני־אדם מצד אחד אפשר להביאן לנקודה אחת ומצד השני יפריד ביניהן עד אין סוף", או "דגל העבר הקרוב לנו כל צבעי הקשת בו, הצבעים אשר בהתלכדן יחד יתהווה מהם האור הלבן המתוק לעינים, אשר פעולות כל הצבעים לו". אבל שמואל לייב ציטרון האשימו כי מיהר לפתוח בהמליץ מדור קבוע של תיאולוגיה אקטואלית־יישומית, ולא "דברי חכמים" עיוניים וכלליים.¹⁶ העיתון נתן במה לדברי כמה רבנים שלא גידפו בנוסח הלבנון, כפי שחשש אחד העם, שפרש מתפקידו הרשמי כעוזר לעורך כדי לייסד את כתב העת שלו השלח,¹⁷ אך המשיך לתרום לעיתון מפרי עטו מדי פעם.

"הסוס הטרויאני" המרכזי של "השחורים" בהמליץ היה, בעיני המבקרים, הרב־העיתונאי הצעיר יהושע יוסף פרייל,¹⁸ בעל השכלה עברית וכללית רחבה, שלא היסס לתקוף בשם הדת את כל מה שהיה יקר לקוראיו המסורתיים של העיתון במאמרים ארוכים במיוחד ומעל כמת המאמר הפובליציסטי הראשי שאירח כותבים בולטים: "עזרת סופרים". בדרך כלל התפרשו מאמריו על פני גיליונות רבים והוקדש להם חלק הארי של העיתון. סגנונו של פרייל היה מנומס ומתוחכם, אך עמדותיו וקביעותיו היו נחרצות וקשות כמו אלה של החרדים ו"הקנאים" והרגיזו את הקוראים הקבועים, ובמיוחד את חובבי ציון, שבהם נלחם. המטרות הקבועות לחיצייו היו חיבת ציון, הלאומיות החדשה "המקרקרת את יסודות הדת" והנחת היסוד: החובה לקיים את היהדות המעשית. כך הוא סיכם את משימתו כרב וכעיתונאי:

עלינו להשתדל בכל מאמצי כחנו לטעת את הרצון הזה בלב כל אשר נוכל, לחבב את התורה והמצוות בעיני חניכי ההשכלה הכללית, לנטוע בלב בנינו [...] אהבה וכבוד לתורה ולמצוות, להכביר כל כחותינו הרוחניים אל הנקודה הזאת, להשיב לב בנינו אל היהדות המעשית, כל אשר כח בפיו ועט בידו ובלשונו מלה ידבר יכתוב יקרא ויעיר און, אולי ימצאו הדברים מסלות בלב רבים וישונו אל חיק אמם באמת, ואם לא בכלם נצלח הנה השומע ישמע והחדל יחדל, והלא עינינו הרואות כי כמו אשר מהרה היהדות לנפול ולרדת פלאים באשכנז בראשית המאה הזאת כן שבה לעלות במעלות אשר ירדה למן היום אשר התחזקו הר"ר הירש¹⁹ ומרעיו ויצליחו להשיב רבים מעון ולכונן קהלות ואגודות אורתודכסיות גם במקום אשר לא היה עוד כל זכר ליהדות. ותחת זה משכילינו אנחנו מה עושים? ימים רבים עברו אשר אף רנע וכך במקורן לא חדלו מהמטר גפרית ופחים על מחזיקי היהדות הישנה ולעפר בעפר על כבוד התורה והמצור, ואחרי אשר דבריהם לא שבו ריקם ויצליחו לתפוש לב רבים ולהסירם מאחרי היהדות.²⁰

במשימה התקשורתית הזאת, למצוא "מסלות בלב רבים" לא השתמש פרייל בנשקו של האויב, גם אם הדבר הצריך התחזות ורכישת תרבות "זרה": ידע כללי רחב, שימוש בביטויים נאורים כמו "שוביניזם" כלפי חובבי ציון, אפילו יוזמות ל"ספרות יפה" דתית שתחליף את זו החילונית...

פרייל פרסם כמה מכתבים עוד בגרסתו הקודמת [בעידן צדרכובים] של העיתון. אך כאשר התפרסם לראשונה בראש הגיליון החלק הראשון בשלושה המשכים של ביקורתו על השיר "שמוע שמעתי אפרים מתנודד" של יל"ג המנוח שפורסם בהמליץ ועל עמדותיו, התנצל העורך רבינוביץ' מראש שגורדון ודאי היה שמח לקרוא את המאמר, וכדי שהקורא יידע "כי לא דעות בעל המאמר המכובד דעותינו", הביא בתחתית המאמר מכתב לוואי ששלח לו פרייל ובו ביקש כי מאמרו יפורסם ברוח דברי רבינוביץ' בתשובתו לאחד העם: "לתת מקום לכל בני המפלגות השונות לגלות מערכי לבם".²¹ יוסף שלמון כתב כי "למעשה היה זה הרב פרייל שהעביר את הפולמוס של האורתודוקסיה נגד הציונות מפרסום פשקווילים לפולמוס גלוי מעל דפי העתונות העברית".²²

הכול בזכותו של עורך המליץ שנתן לו במה. העורך ניסה להצטדק שוב במאמר מערכת כשלהט הוויכוח בין פרייל לבכירי האינטלקטואלים והסופרים הביא לכך שהאשימו אותו בהחדרת יריב מסוכן לתוך חומות הרדיקליות וחיבת ציון. אחרי שתחילה ניסה לטעון כי פרייל היה בעצם חובב ציון, ואחר כך דיבר בזכות חופש העיתונות והדיאלוג החיוני למציאת "שביל הזהב" בציבור היהודי, הוא ניסה להביא נימוק מעשי. במקום להניח ליריבים לפרסם פשקווילים, "כתבי פלסטר" פחות או יותר אנונימיים, ולעסוק בהסתה – מוטב לתת להם להתבטא בגלוי בעיתון, ולעמוד בוויכוח עם נציגי המחנה האחר.

...וכותבי פלסטר מצדיקים את המעשה המגונה הזה באמנם כי מתנגדים הם לישוב באמת ובתמים, וכיון שהם חושבים כי אין להם מקום לדבר נגד הישוב בגלוי, לכן עליהם לדבר בסתר, והתמימים שאמרנו מאמינים בדבריהם אלה, לכן לדעתנו עלינו לתת מקום למתנגדינו להשמיע דעותיהם, אם יש בהם דברים מלבד חרפות וגדופים. ולכן נתנו בחפץ לבב מקום גדול לכל הטענות שטען הרב פרייל נגד הישוב, אעפ"י שהאריך מעט בדרוש בדברים שאינם נוגעים לעיקר הדבר שעליו הוא בא לדון. הרב פרייל הוא איש שנוכל לכבדו, אם כי הוא יראה בהשקפה ראשונה למתנגד מסוכן לישוב יותר מעשרת כותבי פלסטר. אבל חפצים אנו לקוות כי הרב הנכבד הזה לא יעמוד במחיצה אחת עם מחרחרי ריב שאינם לפי ההגיון, בהתברר לו כי משפטי נגד הישוב אינם נכונים לא מפאת כבודו כי אם מפני שהנחותיו קלוטות מן האויר.²³

פרייל, שלא סבר לרגע שהנחותיו המוצקות, שמהן לא חשב לזוז לרגע, קלוטות מן האויר, השתדל כאמור להניח את דעתו של העורך בסגנונו המנומס והמנומק, אך יש שהוא איבד סגנון זה ועבר לקלילות ולאיומים מכס הרבנות בסדרת המענה לזלמן אפשטיין.²⁴ "ובכן יראו נא אנשים הכופרים [ב]גלוי בתורה ובנבואה, מחללים בשאט נפש שירי קדש ונביאי ה', כי אנשים כאלה לבם מתלהב פתאם באש אהבה לארץ הקדש, האם לא בצדק יגורו מפני מוקדי עולם אלה, פן תאכלם האש הגדולה והזרה הזאת?"²⁵

לאחר הוויכוחים הנוקבים עם הבולטים בקרב המשכילים וחובבי ציון, שהסעירו את קהל קוראי המליץ, העדיף פרייל לחדול מהם זמנית. הוא עבר לחיבורים היסטוריים כלליים יותר שאינם פולמוס ישיר ולביקורות ספרים שגם אותם ניצל למתן ביטוי מלא להשקפותיו, לא בטרם הסביר את החלטתו במאמר ראשי ובמכתב למו"ל העיתון ועורכו. הוא הציג שלוש סיבות להחלטתו. הראשונה, עייפות מ"העבודה הסיזיפית" של ויכוח שאין לו סוף, מהתשובות הלא ענייניות, מהעקיצות והירידה לפסים אישיים שהפכו אותו למטרה היתולית בנוסח הסטיריקנים כותבי הפיליטונים "דרי מטה", בתחתית העמוד:

רואה אני כי לא רק משפט ידברו אנשי מלחמתי אבל יש גם אשר לצון יחמדו להם, ויש אשר לא יבינו או יעמידו פניהם כבלתי מבינים ומה אעשה לאנשים אלה היום? הן לא יבצרו דברים מסופרים ולצון – מגבורי העט והלשון, ואם כן איפא הלא ממאמר למאמר ומתשובה לתשובה אין לדבר סוף. ואם נבא לספות תשובות על תשובות לתשובות. מתי יהיו קץ הפלפולים ואחריה הויכוחים. "לצנות אחת דוחה מאה הוכחות", אמרו חז"ל, וע"כ בענין אשר כבר ירד ונמסר לדרי מטה בעלי הפוליטונים לשחק בו נכוחה לא תוכל לבוא עוד בזה.²⁶

הסיבה השנייה הייתה סירובם, לדבריו, של החולקים עליו לקבוע נקודות מחלוקת ברורות, ולנסות למצוא נקודות משותפות לשני המחנות (ברוח האידיאולוגיה של העורך רבינוביץ', שכך הצדיק את פרסום דברי פרייל ודומיו...). הוא העדיף יריבים נחושים, והציג עצמו כמי שרוצה להימנע מכתובת מדור תיאולוגי שמקומו לא יכירנו בעיתון יומי כדי לסתור את דברי מתנגדיו שמציגים עצמם כמי שאינם רוצים לפגוע בדת ובתורה.

"ומדברי לוחמי רואה אנכי כי בבואי להשיב עוד יהיה עלי לדבר על הרבה ענינים תורנים ולהיאחז בסבך וכוח טהיאולוגי אשר לא יכירנו מקומו במ"ע [במכתב עתי – עיתון] יומי. אולי במאסף חדשי או שנתי הייתי משיב כאשר עם לכבי, כי הענינים ההם נכבדים וראוים בעצמם, גם מבלעדי תלותם ברעיון ישוב אה"ק [ארץ הקודש], להתברר ולהתלבן. אבל מ"ע יומי לא נוצר לענינים כאלה".²⁷ מבקריו של עורך המליץ היו מעדיפים דווקא, כפי שהודו, מדור כזה על פני מדור תיאולוגי מעשי ואקטואלי שכתב פרייל...

הסיבה השלישית לשתיקתו: כיהודי הוא בחר, לדבריו, במלחמתה של תורה, "ומכל כלי הנשק רק משפט השכל, רגש הלב, אהבת האמת ובקש דעת". ואילו יריביו בחרו, לדבריו, ב"מלחמה עזה אשר לוחמיה ישתמשו בכלי נשק אחר אשר אין להם דבר עם כלי המלחמה אשר חשבתי פה ואשר אך בהם הסכנתי מנעורי – למראה מלחמה כזאת אבהל ואסוג אחר, כי לא אחוש בנפשי כל כשרון וכל חפץ לעמוד בקשרי המלחמה הזאת". כוונתו, הבהיר, למלחמה האישית המנוהלת לדעתו נגדו בשיח הציבורי, אך לא בשיח התורני שאליו הורגל... ולנוכח ההאשמות כי מאמריו הם חלק ממסע תעמולה מתוכנן ומתואם על ידי גורמים כמו "הלשכה השחורה"²⁸ או ארגון "מחזיקי הדת",²⁹ "עד אשר הקורא דבריהם יחשוב לתומו כי אנוכי 'שולחתי במלאכות סגל חבורה' וכי היתה בזה אינטריגא שלמה אשר בה נתנו יד אנשים הרחוקים איש מעל רעהו במקום ומצב, בהלך רוח ובכשרון הנפש", הכחיש פרייל האשמות אלה וטען:

לא נועצתי ולא דברתי את איש דבר בבואי לכתוב מאמרי 'פרק בשר', ועד אשר ראה אור בהמליץ לא ידע איש ממנו דבר וחצי דבר, ורק אחרי צאתו לאור קבלתי המון מכתבים מאנשים ידועים ובלתי ידועים לי, משכילים וחרדים, מימינים ומשמאילים, מהם אשר נתנו לכל משפטי צדק ומהם אשר אמרו גם לבקרהו [...] מן מכתבים אלה נוכחתי כי אמנם העיר מאמרי את הלבכות וימשוך עליו עין אנשי הרוח, דבר אשר ינעם לכל סופר אשר אין לו כל שכר אחר מבלעדי הדעת כי הדברים אשר יחשבם לדברי אמת ואשר יצאו ממקור לכו לא היו כקול הקורא במדבר וימצאו מסלות בלב הקוראים [...] סוף דבר: אם צדקתי אם אין, אבל ידע נא הקורא כי אך משפט לבי הוא, ואל יראה בדברי אויטאריטעט של אספת רבנים, ואף כי לא תחבולות נרגנים.³⁰

כאשר נפטר פרייל בדמי ימיו, בגיל 38, כתב שמואל יעקב יצקאן בדברי הספד בהמליץ כי לו מת שנתיים קודם כאשר כבר היה חולה אנוש, לא היה העורך מעניק לו מקום רחב ומכובד להספיד את הרב האלמוני מהעיר קראק הקטנה, כי פרייל רכש לו שם בקרב הציבור עקב כתיבתו בעיתון.³¹ בהקשר זה הצביע על הצלחתו של רבינוביץ' לקרב את החרדים לעיתון שבעבר היה מוקצה מחמת מיאוס.

אבל בתוך האנחה הגדולה והמרה היוצאת ממעמקי לב הכנסיה העברית על מותו של זה אנחנו מוצאים גם נקודה אתה קטנה ומאירה, מעט קורת רוח, בדעתנו כי רק הספרות העברית עשתה לו את השם הגדול הזה. הספרות הזאת אשר אין תומך ואין סועד לה מקהל בעלי הכסף ואשר סופריה נחלו קלון תחת כבוד; שם המליץ

אשר היה לחגא בעיני כל אחינו החרדים לפני עשרות שנים, כחו גדול כיום הזה לעשות – לאַחד. מסופריו שם עולם לא יכרת.³²

פרייל עורר את הערכתם של יריביו הגדולים, וכאשר הלך לעולמו ספד לו בדברים נרגשים גם זלמן אפשטיין, ואילו ליליינבלום ולוינסקי קראו לציבור לתרום למען אלמנתו וששת ילדיו. אבל בקהל המקורי שלו לא עזרה ל"איש יהודי" השתתפותם של עיתונאים בולטים כמו אברהם לודויפול ודיווחיו מפריז על פרשת דרייפוס,³³ הכתב והפרשן הבין-לאומי ד"ר העציוני או שמואל רוזנפלד, בעל המדור הפופולרי "מכתבים מערי השדה". גם לא תמיכתו התקיפה באליעזר בן יהודה עקב רדיפתו על ידי החוגים החרדיים בירושלים ואף לא הצלחת המדור הספרותי שלו שנשאר ממלכה לעצמה. המליץ הושמץ בחוגים ובקונגרסים הציוניים כי "תיכון ידו עם השחורים".³⁴ הפיכתו של המתחרה הצפירה על ידי נחום סוקולוב לכיטאונה הרשמי של התנועה הציונית השלימה את ניצחונו בתחרות על קהל קוראי העברית באירופה. המליץ נסגר סופית ב־1904.

הערות

- 1 יהודה לייב גורדון (1831–1892) יליד וילנה, נחשב לגדול משוררי תקופת ההשכלה, והיה גם סופר ומבקר, מורה ומזכיר קהילת סנקט פטרסבורג. בכתביתו תקף בחריפות ובשנינות את המסד הרבני וב־1879 נאסר בגלל הלשנת חסידים לשלטונות כי עבר על חוקי המדינה. הוא ערך את המליץ, כתב שירים אפיים על נושאים מקראיים וחברתיים. אחרי פרעות 1881 ("הסופות בנגב") דגל בהגירה למערב.
- 2 משה ליב ליליינבלום (1843–1910) היה סופר, פובליציסט ופעיל ההשכלה. נולד בקיידן שבמחוז קובנה ואחרי שנישא בגיל 16 עבר לוויילקומיר והחל לגלות נטיות משכיליות מובהקות. בשלהי שנות השישים ייסד חבורה לקריאה בספרי השכלה, כתב שירה וכפובליציסט מתח ביקורת חריפה על החברה המסורתית. היה מטרה לתקיפות מילוליות ופיזיות מצד החרדים.
- 3 אשר צבי גינצברג (1856–1927), שנודע בכינוי אחד העם, נולד בפלך קייב ומת בתל אביב, היה סופר, פובליציסט ואיש רוח רב השפעה שנמנה עם ראשי הוגי הציונות ודובריה. הוא נחשב לאבי זרם הציונות הרוחנית ודגל בחיזוק חיי התרבות והרוח של העם היהודי, בייסוד "מרכז רוחני" מול הציונות המדינית של הרצל. ב־1896 ייסד את הירחון השלח.
- 4 אלכסנדר הלוי צדרכובים (1816–1893) היה סופר, עיתונאי ועסקן עברי ויהודי, חתם בשם העט אר"ז. בשנת 1860 הקים באודסה את הביטאון המרכזי של ההשכלה העברית המליץ, ולצדו, תחילה כמוסף ואחר כך כעיתון עצמאי, את קול המבשר ביידיש. ב־1871 עבר העיתון לסנקט פטרסבורג והיה העיתון העברי הראשון בעיר הבירה הרוסית. לצידו הוציא לאור עיתון ברוסית. אחר כך שוב הקים עיתון ביידיש בשם יידישע פאלקסבלאט בסנקט פטרסבורג. ב־1886 הפך המליץ ליומון. מאמצע שנות השמונים גייס את עיתונו לשירות תנועת חיבת ציון. אר"ז ערך את העיתון עד מותו.
- 5 ד"ר אהרן (ארנולד) יצחק גולדנבלום (1828–1913), חתנו של אר"ז ושותפו להוצאת המליץ, היה אחראי לעיתון בגרמנית ואחר כך ביידיש שיצאו לאור לצדו.
- 6 יהושע סירקין (1838–1922) היה יליד בלארוס, מראשוני חובבי ציון ופעיל ציוני עברי. סופר, יושב ראש אגודת "דורשי ציון" במינסק, יוזם הקמתה של הספרייה הלאומית בירושלים וממקימי התיישבות עין זיתים בארץ ישראל.
- 7 מצוטט אצל שמואל[לויב] ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, המליץ", העולם, גיליון

- 25, 1914, עמ' 4. (להלן: ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, המליץ").
- 8 יהודה לייב (לאון) רבינוביץ' (1862-1938), המכונה "איש יהודי", היה עיתונאי, עורך וסופר עברי, למד רפואה בהיידלברג ומדעי הטבע בסורבון בפריז. ב-1887 התחיל לכתוב מאמרים ולפרסמם בכתבי עת עבריים בני התקופה, ובהם המליץ. שנה לאחר מכן הוזמן לערוך את כתב העת המגיד. ב-1890 הזמין אותו אלכסנדר צדרכובים (אר"ז) לשמש כעוזרו בעריכת המליץ, ולאחר מותו שימש בפועל כעורך כתב העת. רבינוביץ' החליף רשמית את יצחק גולדנבלום, חתנו של אר"ז, כעורך המליץ רק ב-13 בדצמבר 1893 והיה עורכו של העיתון עד סגירתו ב-1904.
- 9 ש"ל ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, המליץ", העולם, גיליון 26, עמ' 16.
- 10 י"ח טביוב, "פוליטון, לתחית המליץ", המליץ, גיליון 1, 1.1894.
- 11 אחד העם, "עזרת סופרים, אל העורך החדש", המליץ, גיליון 2, 15.1.1894 (להלן: אחד העם, "עזרת סופרים, אל העורך החדש").
- 12 ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, המליץ".
- 13 אחד העם, "עזרת סופרים, אל העורך החדש".
- 14 הלבנון יצא לאור בשנים 1863-1886 בירושלים, בפריז, במייניץ ובלונדון, בעריכת יחיאל בריל שנודע בסגנונו החריף.
- 15 אחד העם, "עזרת סופרים, אל העורך החדש".
- 16 ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, המליץ".
- 17 ירחון עברי. השילוח יצא מ-1896 עד 1926 והיה אז הביטאון הספרותי העברי החשוב ביותר והמרכזי. הוא נוסד בידי חברת אחיאסף, הוצאת ספרים עברית שהוקמה בוורשה ב-1892 ופעלה במידה רבה בהשראת משנתו של אחד העם שעיקרה היה "הכשרת לבבות העם ללאומיות". אחד העם עצמו עמד בראש ההוצאה ב-1896, ערך את כתב העת בפועל עד 1902, וראה בירחון לא רק כלי ביטוי למשנתו הלאומית-רוחנית, אלא במת דיון ועיון מרכזית בענייני היהדות והיהודים בעבר ובהווה. מ-1903 עד 1919 הופיע בעריכת יוסף קלוזנר בוורשה ובאודסה. ומ-1919 עד 1926 בירושלים.
- 18 הרב יהושע יוסף פרייל (1858-1896) היה רב העיר קרוק שבמחוז קידן בליטא. היה מהרבנים הצעירים הבולטים בעלי השכלה כללית ואיש תקשורת מרכזי באורתודוקסיה, וכתב בקביעות בהמליץ בשנים 1894-1896, שם ביטא את עמדתו כמתנגד חריף של התנועה הלאומית. ראו עליו בהרחבה, ועל פולמוסו עם אנשי חיבת ציון בולטים במאמרו של יוסף שלמון, "הרב יהושע יוסף פרייל: מתריע בשער", בספרו ובחקותיהם לא תלכו: נתיבות בחקר האורתודוקסיה, ירושלים: מוסד ביאליק, 2019, עמ' 273-284 (להלן: שלמון, "הרב יהושע יוסף פרייל: מתריע בשער").
- 19 הרב שמשון רפאל הירש (1808-1888) היה רב גרמני מאבות הניאוראורתודוקסיה במאה התשע-עשרה. במקביל לעמידתו בראשות המאבק ברפורמים ובפוזיטיביזם-היסטוריים ולקריאתו לדתיים השמרניים לפרוש מכלל הציבור היהודי שזנח את שמירת המצוות, הוא דגל במודרניזציה ואקולטורציה מקיפות ובהשתלבות לשונית, תרבותית ואזרחית באומה הגרמנית.
- 20 יהושע יוסף פרייל, "עזרת סופרים. עדיין לא הגיע לפלגות", המליץ, גיליון 233, 7.11.1895.
- 21 הנ"ל, "עזרת סופרים: פרק בשיר", המליץ, גיליון 122, 13.6.1894.
- 22 שלמון, "הרב יהושע יוסף פרייל: מתריע בשער", עמ' 276.
- 23 יהושע יוסף פרייל, "בניך, בוניך", המליץ, גיליון 194, 7.9.1894.
- 24 זלמן אפשטיין (עפשטיין, 1860-1936), היה מסאי, פובליציסט ופעיל ציוני. נולד בליובאן שבפלך מינסק, למד בנעוריו בישיבת וילוויץ. בהיותו בן 16 עברה משפחתו לאודסה. ב-1879 החל לפרסם מאמרים בנושאים לאומיים בכתבי העת הקול, המליץ, הצפירה והבקר אור. את ראשיתו הספרותית הממשית ראה בפרסום מאמריו על חיבת ציון בהמליץ מ-1882 ואילך. ב-1889 היה ממייסדי אגודת הסתרים הציונית "בני משה" בראשות אחד העם, ובשנים 1890-1900 שימש כמזכיר ועד אגודת חובבי ציון באודסה. נמנה עם המשתתפים הקבועים בירחון השילוח. ב-1904 עבר לסנקט פטרסבורג וערך את העיתון היומי בידידש דער טאָג. היה פעיל מאוד בתחום החינוך העברי והחיאת השפה

- העברית, וב-1911 אף יזם הקמת גן ילדים ובית ספר ראשון מסוגו ברוסיה ששפת ההוראה והדיבור בו הייתה עברית. ב-1925 יצא מרוסיה הסובייטית, עלה לארץ ישראל ועסק בעבודות ספרותיות שניתנו לו בהשתדלותו של ח"נ ביאליק, והשתתף בקביעות בעיתון הארץ.
- 25 פרייל, "עזרת סופרים. גדולה תשובה", המליץ, גיליון 15, 30.1.1896.
- 26 הנ"ל, "עזרת סופרים. מכתב להמו"ל", שם, גיליון 246, 20.11.1894 (להלן: פרייל, "עזרת סופרים. מכתב להמו"ל").
- 27 שם.
- 28 ארגון חרדי אנטי ציוני שעסק החל ב-1884 בעיקר בתעמולת נגד וכוונה כפי מתנגדיו וקורבנותיו "הלשכה הטהורה" או "הלשכה השחורה" של קובנה. הקים אותו העסקן והפובליציסט החרדי יעקב ליפשיץ, בחסותו של הרב אלחנן יצחק ספקטור, שליפשיץ שימש כמזכירו.
- 29 מפלגה יהודית אורתודוקסית בגליציה שנוסדה ב-1878 על ידי הרב שמעון סופר עם שבועון בשם דומה שיצא בלבוב.
- 30 פרייל, "עזרת סופרים. מכתב להמו"ל".
- 31 שמואל יעקב יצקאן (1874-1936) היה עיתונאי, מוציא לאור ופובליציסט יידי. הוא נולד בעיירה וובולניק בליטא וב-1895 עבר לסנקט פטרסבורג, שם החל בפעילותו העיתונאית. תחילה כתב בעברית בעיתון המליץ. ב-1902 התיישב בוורשה, היה לכתב של הצפירה והצטרף לתנועה הציונית. ב-1906 ייסד יחד עם נח פינקלשטיין את אידישעס טאָגענבלאַט, עיתון יומי שנמכר במחיר קופיקה אחת. בד בבד הם הוציאו לאור גם את העיתון אידישע וואָכענבלאַט, שפרסם גם ספרות ופובליציסטיקה. ב-1908 הקים יחד עם האחים נח וחיים פינקלשטיין את העיתון היינט, שהיה אחד העיתונים הפופולריים ביותר בעולם היהודי. בשנים 1926 עד 1928 חי יצקאן בפריז, שם יסד וערך יחד עם פינקלשטיין את העיתון פאָריזער היינט.
- 32 שמואל יעקב יצקאן, "עזרת סופרים. הרב יהושע יוסף פרייל ז"ל", המליץ, גיליון 96, 10.5.1896.
- 33 ראו גדעון קוץ, חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית, ירושלים: הספריה הציונית ואוניברסיטת תל אביב, 2013, עמ' 132-154.
- 34 ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, המליץ", העולם, גיליון 28, עמ' 17.